

“KENARDA” KALMIŞ “MERKEZİ” BİR DÜŞÜNÜR PORTRESİ: SABRİ ÜLGENER

SABRİ ÜLGENER: PORTRAIT OF A PROMINENT THINKER, CONSIDERED AS NEGLIGIBLE

Zeki UYANIK¹

İbrahim AKKAŞ²

*Tecellîgâh iken binlerce rinde
Melâmet söndü Şark'ın her yerinde
Yahya Kemal*

Öz

Bu makale iktisadi geri kalmışlığımızın tarihsel ve zihniyet kaynaklı sebepleri üzerine öncü araştırmalar yapmış, kelimenin tam manasıyla bir mütefekkir olma özelliği gösteren Sabri Ülgener üzerine bir değerlendirme yapmayı amaçlamaktadır. Çok önemli ve kayda değer sonuçlara ulaşmış olmasına rağmen Türk entelektüel çevrelerince yeterince bilinmeyen bazen özellikle görmezden gelinen Ülgener, Alman sosyolog Max Weber'in din ile ekonomik üretim tarzı arasında kurduğu ilişkiyi Türkiye'nin toplumsal tarihine uygulamıştır. Türkiye'nin geri kalmışlığını İslam dini ile ilişkilendiren, dinin gelişmeye engel teşkil ettiğini öne süren çevrelerin aksine Ülgener İslam dininin öz kaynaklarının ve ilk dönem pratiğinin gelişme ve kalkınmanın önünde engel teşkil etmediğini ileri sürmektedir. İslam'ın dinamik dönemini takip eden asırlarda, “Bir lokma bir hırka” şeklinde özetlenebilecek yanlış bir yorumunun yol açtığı zihniyetin geri kalmamıza zemin hazırladığı sonucuna ulaşır. Analizlerini yaparken edebiyat sosyolojisinin sunduğu imkânlardan faydalanan, Ülgener divan edebiyatı ürünlerini, atasözlerini, deyimleri ortaya çıktıkları devrin zihniyetini yansıtan bir ayna olarak ustalıkla kullanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sabri Ülgener, Max Weber, Din, Zihniyet, İktisat.

Abstract

This article focuses on the studies of Sabri Ülgener, who conducted avangard researches on historical and intellectual reasons of economic backwardness of Turkey. Although he reached prominent results, he was ignored by intellectual circles in Turkey because specific reasons. In his famous theory, Max Weber argues that there is a close relationship between emergence of Protestant ethics and development of capitalist mode production. Parallel to Weber, Ülgener argued that there is a close relationship between different interpretations of Islam and level of economic development in Turkish history. Unlike some social scientists who blamed Islam being an obstacle for the development of Turkey, for Ülgener Islam cannot be reason for underdevelopment in Turkey. However, some misinterpretations of Islam such as esoteric Islamic Sufism is responsible for this underdevelopment. How sociology of literature is used by Ülgener will also be discussed here.

Keywords: Sabri Ülgener, Max Weber, Religion, Mentality, Economy.

¹ Doç. Dr. Erzincan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

² Yrd. Doç. Dr. Erzincan Üniversitesi, Sosyal Hizmet Bölümü

Giriş

Türkiye’deki sosyal bilimler literatürünün üzerinde en çok durduğu konuların başında Türkiye’nin Batı ile mukayese edilmesi gelmektedir. Bu çerçevede dile getirilen sayısız soruların başında şunlar gelir: Türkiye neden bu halde? Batılı toplumlar kalkınıp gelişirken, ekonomik ve sosyal refaha kavuşurken biz neden bunu başaramadık? Türkiye neden kapitalistleşemedi? Bizim toplumumuzda eksik olan neydi, neyi yanlış yaptık? Şüphesiz bu soruları dile getirenlerin çoğu Türkiye’nin içinde bulunduğu gelişmişlik seviyesini yetersiz bularak daha müreffeh bir topluma nasıl ulaşılacağı hususunda zihni bir çaba ortaya koymaktadırlar. Ancak hemen başta dile getirmek gerekir ki çoğu zaman bu soruların arkasında yatan (zımni ya da aşikâr) temel kabul Batı’nın, kapitalistleşmenin, serbest piyasaya dayalı ekonomik modelin norm olarak kabul edilmesi ve Türkiye’nin de kaçınılmaz olarak bu yolu takip etmesi gerektiğine inanılmasıdır. Bu hususu tartışmayı ilerleyen satırlara erteleyerek büyük Türk sosyal bilimcisi Sabri Ülgener’in Türkiye’nin tarihsel olarak yaşadığı sorunların kaynağına dair görüşlerine geçebiliriz. Diğer bir ifadeyle yukarıdaki sorulara Ülgener Hoca’nın verdiği cevaplara konusuna odaklanalım.

Birçok diğer sosyal bilimci gibi Sabri Ülgener’in çalışmalarının merkezinde de Türkiye’nin ekonomik açıdan geri kalışına teşhis koyma çabaları vardır. Bu çabalar zemininde birçok düşünür ve sosyal bilimci ile ortak yanları olan Ülgener, bu sorulara cevap ararken izlediği yöntem ve sonunda ulaştığı yer anlamında nevi şahsına münhasır bir nitelik gösterir. Başlangıçta hukuk, daha sonraları ise iktisat alanında çalışmalar yürüten Ülgener, nihayetinde sosyolojik bakış açısının avantajlarını da ustaca kullanarak Türkiye’nin modernleşme hikâyesinin en temel sorularıyla uğraşmıştır. Ülgener birçok eserinde, Batı’da en yüksek sesle Max Weber tarafından sorulan, “tarihin genel seyri dikkate alındığında Batılı toplumlarda görülen kapitalist dönüşüm/gelişme diğer toplumlarda (Çin, Hindistan, Müslüman coğrafya) neden görülüyor?” sorusunu Türk toplumsal tarihi bağlamında yeniden ele almaktadır.

Sabri Ülgener, Türkiye’nin modernleşme serüveni üzerine söz söyleyen birçok düşünürün aksine din ile modernlik arasında bir çatışma görmez. Osmanlı’nın son döneminden başlayıp Cumhuriyet döneminde de yoğunluğunu artırarak varlığını sürdüren Aydınlanmacı perspektife göre toplumun Batıdakine benzer bir şekilde modern bir yapıya erişmesinin önündeki en büyük engeli din teşkil etmektedir. Bu görüşleri eleştiren Ülgener’e göre İslam, ilk dönemlerine has “saf ve öz çehresi ile” gelişmeye mani olmadığı gibi din ile modernlik arasında çatışma değil uyum söz konusudur (Ülgener, 2006: 57). Kapitalizm ile dinin uyum içinde olabileceğini savunan düşünüre göre bu uyumun bu topraklarda gerçekleşmemesinin sebebi geçmişten günümüze dek süregelen zihniyet yapılarıdır. Burada zihniyet yapıları kavramı ile kastedilen İslam’ın ilk dönemlerini takip eden asırlarda “yer yer mistisizme açılmış” ve “arkaik inanç unsurları ile karışmış... mahalli-vülger çehresidir” (Ülgener, 2006: 57).

Ülgener’in tezlerine ayrıntılı bir şekilde girmeden önce üzerinde durulması gerekli bir husus O’nun ülkemizdeki aydın çevrelerde ne derece biliniyor bilinmediğidir. Fikir hayatımıza yaptığı devasa katkılara rağmen Sabri Ülgener, gerek akademik çevrelerde gerekse siyaset ve medya mahfillerinde hak ettiği değer ve ilgiyi görebilmiş değildir. Okuma yazma ile başı hoş olmayan bir millet oluşumuz hakikatini bir tarafa bırakacak olursak, Ülgener’e gerekli ilginin gösterilmemiş olmasının başlıca sebepleri arasında düşünce dünyamızda sıklıkla gözleyebileceğimiz ve yıkıcı derecelere varan

ideolojik kamplaşmaları gösterebiliriz. Türk sosyal biliminin en önemli figürlerinden olan düşünür, 20. Yüzyılın son çeyreğinde Türkiye’de yoğunlaşan ve fikir dünyamızı da etkisi altına alan sağ-sol kutuplaşmasının kurbanlarından olmuştur. Her ne kadar sağ-sol çatışmasında açıkça bir pozisyon almamış, çatışmalardan uzak durmaya çalışmış ve siyaseti bilimden ayrı tutmaya çalışmışsa da, Amerika Birleşik Devletleri’ndeki üniversitelerde dersler vermiş olması ve serbest piyasa ekonomisine sıcak bakmış olması gibi sebeplerden dolayı solcu kesimlerce CIA ajanı olmakla suçlanmıştır (Ayhan, 2015). Ülkedeki sağcı ve solcu gruplar arasındaki sıcak çatışmaların sona erdiği 1980 sonrası dönemde de sol kesim Ülgener’e karşı olan mesafeli tutumunu sürdürmüştür.³ Sol kesime dâhil olmamış olması Ülgener’in bu kesim tarafından görmezden gelinmesine yol açmıştır, diğer bir ifadeyle ideolojik bir bağnazlığın kurbanı olmuştur Ülgener Hoca. Sağ kesimin de Ülgener’in yazdıklarından haberdar olduğunu söylemek pek mümkün değildir; bunu yukarıda kısmen bahsedilen okuma yazmaya olan alaka eksikliği ile açıklamak mümkündür.

Şunu da ifade etmek gerekir ki; ülkenin askeri sivil bürokrasisin, medyasının, akademisinin ve sanatçı elitinin büyük bir kısmının aydınlanmacı Kemalist paradigmanın etkisi altında oluşu Ülgener’in kenarda kalan/bırakılan bir figür olmasında etkili olmuştur. Kemalist ideolojinin dine olan mesafeli yaklaşımı ortadadır ve Kemalistlerce dinin modern bir hayat tarzına giden yolda motivasyon kaynağı olarak görülemeyeceği rahatlıkla söylenebilir. Öte yandan, Ülgener’in hususi yaşamında din ile barışık bir görünüş sergilediği ve Osmanlı/İslam geleneğine kategorik olarak sırtını dönmediği görülmektedir. Ayrıca O, soysal analizlerinde dini merkezi ve belirleyici bir parametre olarak kullanmış, bununla da kalmayıp Batıda gözlemlenen modern, gelişmiş ve müreffeh bir hayat tarzına İslam’ın belli bir yorumuna sadık kalınarak da ulaşılabileceğini ileri sürmüştür. Ülgener’de modern bir toplumsal yapının inşası için dinin kurucu bir potansiyele sahip olması, O’nun kaçınılmaz olarak Kemalist çevrelerce görmezden gelinmesine yol açmıştır.

Sabri Ülgener’in Ortaya Çıktığı Tarihi ve Sosyal Kontekst

Sabri Ülgener 20. yüzyılın başında çocukluğunu Osmanlı döneminde yaşamış, gençlik çağında ise Cumhuriyet ile tanışmış, bu anlamda bir birinden farklı iki dönemi de idrak etme fırsatına sahip olmuş birisidir. Anne ve baba taraflarının farklı kültürel ve sosyal muhitlere ait olması itibarıyla hem doğulu hem de batılı kültürel kodlara aşinalığı söz konusudur. Büyükbabası Nakşibendî tarikatının Şeyh Gümüşanevi Dergâhına mensup bir sufi olan Ülgener’in babası Osmanlı dönemi din âlimlerinden olup Cumhuriyet döneminin ilk İstanbul müftülüğünü yapmış birisidir (Sayar, 2007a: 13). Ülgener’in dine ve manevi konulara olan ilgisinin ve aşinalığının kaynağını burada aramak gerekir. Arapçayı ve Farsçayı bizzat babasından öğrenen düşünür, zamanın önemli üstatlarından hüsnü hat dersleri almıştır. Ülgener’in yetiştiği aile ortamından tevarüs ettiği, tasavvufi konulara olan ilgisi ve İslami konulara ilişkin birikimi,

³ Gazeteci yazar Şahin Alpay’ın bu konu ile ilgili kaleme aldığı köşe yazısı hayli ilginçtir: “Alabildiğine derinliği olan gerçek bir bilim adamıyla karşı karşıya olduğumu daha ilk satırlarda keşfetmişim. Ülgener ile **Çözülme Devri Zihniyeti ve Zihniyet ve Din** adlı eserleri üzerine sohbeti bu heyecanla yaptım (Bkz. *Cumhuriyet*, 25 Mart 1982). Sohbetin yayımlanması üzerine kimi *Cumhuriyet* çalışanlarının, “**Bu sağcı herifin ne işi var bu gazetede!**” diye tepki göstermeleri, içimi sıztlatmıştı. Türkiye’nin yetiştirdiği en büyük sosyal bilimcilerden biri hakkında, o sıra Türkiye’nin en saygın gazetesi olma iddiasındaki gazetede ortaya çıkan tepkiler, düşünce dünyamızdaki sefaleti iyi anlatıyordu” (Alpay, 1998).

O'na din ve iktisadi zihniyet meselelerine dair çalışmalarında ışık tutmuştur.

Sabri Ülgener'in anne tarafından ailesi ise Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu Batı tarzı bir toplumsal dönüşümde gören modernleşmeci bir özelliğe sahip. Dedesi, Osmanlı ordusunda Batı tarzı eğitim almış bir yüksek rütbeli bir asker. Anne ve baba tarafları vasıtasıyla hem sufi bir bakış açısı hem de modernleşmeci bir anlayışa sahip Ülgener maruz kaldığı bu farklı etkileri tüm yaşamı boyunca eserlerine yansıtacaktır. Zor durumda olan bir İmparatorluğun nasıl düze çıkacağına tartışıldığı bir yakın çevrenin içinde yetişen düşünürün entelektüel dünyası çok erken yaşlarından itibaren şekillenmeye başlar ve çok zengin bir kültürel sermaye donanımına sahip olarak akademik hayatta önemli çalışmalar ortaya koyar. Yahya Kemal gibi Ahmet Hamdi Tanpınar gibi iki farklı siyasal ve sosyal ortamda (Osmanlı ve Cumhuriyet) bulunan Ülgener tıpkı onlar gibi bu iki farklı dünyayı/bakış açısını uzlaştırma sancıları çekmiştir. Osmanlı'nın yıkılması, buhranlar, savaşlar kıtlıklar, yeni bir devletin kurulması, saltanatın kaldırılması, yeni bir iktisadi düzen arayışı, geri kalmışlık gibi önemli tarihi gelişmelere bizzat tanıklık etmesinin tesirlerini Ülgener'in ortaya koyduğu eserlerde fark edilmektedir. Ülgener en önemli kitapları şunlardır: 1-İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri, 2-Tarihte Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti, 3- Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme, 4- Zihniyet ve Din, 5- Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler, 6-Makaleler.

Lise eğitimine İstanbul Erkek Lisesinde başlayan Sabri Ülgener burada çok iyi derecede Almanca öğrenecektir ve bu sayede ilerleyen yıllarda Alman düşünce hayatının dev şahsiyetlerini kendi lisanlarından okuma şansını yakalayacaktır. Lise eğitiminden sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne başlayan Ülgener Hoca burada dönemin Nazi Almanya'sından kaçarak Türk üniversitelerinde ders vermeye başlayan hocalarla tanışır ve onların takdirlerini kazanır (Sayar, 2007a: 15). Artık Darülfünun İstanbul Üniversitesine dönüşmüştür ve burada ders veren Alman bilim adamları arasında Kessler, Rüstow, Neumark, ve Isaac gibi önemli kişiler bulunmaktadır. Almancası iyi olan Ülgener burada Neumark'ın derslerinde tercümanlık yapmıştır. Neumark'ın düşünce hayatından etkilenmesinin yanı sıra O'nun aracılığı ile Max Weber'i keşfetmiştir. Weber, Ülgener'in düşünce dünyasını ve sonraki yıllarda ortaya koyacağı çalışmaları o kadar derinden etkilemiştir ki kendisine "Türk Weberi" "yerli Weber" gibi adlandırmalar yapılmıştır (Sayar, 1999). Kendisinin Weber'den etkilenmesinin yanı sıra Weber'in Türk düşünce hayatına tanıtılmasında da Ülgener'in önemli bir rolü olmuştur.

Avrupa'da Hıristiyanlığın Protestan yorumunun kapitalist iktisadi zihniyetin gelişmesinde oynadığı rol üzerine dünyaca bilinen tezler ileri süren Weber, dinin iktisadi zihniyet üzerinde belirleyici etkilere sahip olabileceğini göstermişti. Dini gölge bir fenomen veya yanlış bir bilinçlenme şekli olarak ele alan Karl Marx'ın aksine, Weber dini sosyal değişim süreçlerinde belirleyici ve kurucu bir öge olarak değerlendirmiştir. İşte Weber'in din ile iktisadi zihniyet arasında kurduğu ilişkiyi hareket noktası olarak alan Ülgener, benzer bir ilişkinin İslam ile Türkiye'de var olmuş olan iktisadi zihniyet arasında nasıl şekillenildiği ile ilgileniyor. Yukarıda da dile getirildiği gibi Ülgener Hoca, din ile sosyal yapı, sosyal değişim ve ekonomik üretim tarzı arasındaki ilişki hususunda (dini pasif, belirlenen bir üst yapı unsuru olarak elen alan) K.Marx'ı değil de (dini belirleyen, aktif ve dönüştürücü bir unsur olarak ele alan) Max Weber'i takip etmiştir. Bunda Ülgener Hoca'nın ailesinden aldığı dini kültür ve dinin entelektüel seviyede tartışıldığı bir ortamda büyümesinin önemli bir rolü vardır.

Karl Marx ve MaxWeber gibi ekonomiyi sosyal analizlerinin merkezine yerleştiren Alman düşünürlerin eserleriyle tanışması Ülgener'in ilgisinin de hukuk alanından iktisat alanına kaymasına yol açıyor. Akademik kariyerine iktisat alanında devam eden düşünür 1951 yılında iktisat profesörü unvanını alıyor. Aynı yıl kaleme aldığı *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri* adlı kitabı Ülgener Hoca'nın zihniyet, iktisat ve ahlak meselelerinde konu alan eserlerinin bel kemiğini oluşturuyor. Sabri Ülgener'in daha sonra yazacağı birçok eserde kullanacağı teorik yaklaşımların ve yöntemlerin ipuçlarını burada görmek mümkün. Hoca'nın hususi hayatında gördüğümüz Osmanlı kültürüne olan hayranlığı, divan edebiyatına olan sevgi ve vukufiyeti O'nun analizlerinde kullandığı yöntemin de şekillenmesini yakından etkiliyor. Şöyle ki, Ülgener Hoca divan edebiyatı şiirlerini, tasavvuf edebiyatını, ahi teşkilatının işleyişine dair fütüvvetnameleri bir edebiyat sosyologu titizliği içinde ele almayı başarmış, bu metinleri içinden çıkıktıkları sosyo-ekonomik bağlamı yansıtan birer ayna misali kullanmayı becermiştir. Ülgener'in kullandığı yöntem meselesini tartışmayı ilerleyen satırlara erteleyerek O'nun tezlerinin ana hatlarını çizmeye çalışalım.

Ülgener'in Çalışmalarının Ana Hatları ve Temel Tezleri

Ülgener Hoca her ne hukuk alanında başladığı akademik kariyerini iktisat alanında sürdürmüş olsa da eserlerini yakından incelediğimizde O'nun din sosyolojisi ve edebiyat sosyolojisi kapsamında da önemli fikirlere sahip olduğunu görmekteyiz. Her şeyden önce toplumları kendi nevi şahsına münhasır yapılarıyla anlayıp çözmeye çalışan kişilerden biri olarak Türkiye sosyologları arasında mümtaz bir yer işgal etmektedir. İçinden çıktığı toplumun zihniyet dünyasının genel bir haritasını vermeye çalışan Ülgener, bir yandan "Bugün neden içinde bulunduğumuz durumdayız?" sorusuna cevap ararken öte yandan, bizi iktisadi ve sosyal geri kalmışlığımızdan kurtaracak çarelerin nüvelerinin kendi medeniyetimizde olduğuna parmak basıyor.

Ülgener'in çalışmalarının çıkış noktası oluşturan temel soru Weber'in de çalışmalarında karşılaştığımız bir soruya benzerlik arz eder. Weber'in peşinde olduğu soru kapitalizmin neden başka bir yerde değil de Batı Avrupa'da ortaya çıktığıdır (Weber, 1958). Bu sorunun kaçınılmaz bir uzantısı da Batı Avrupa haricindeki toplumlarda kapitalizmin ortaya çıkmasına mani olan şeyin ne olduğudur. Tarihin gelişim seyrinde Batı toplumlarında görülen kapitalist dönüşüm doğu toplumlarında neden görülmemiştir? Bu soru Türkiye'nin modernleşmesi tartışmalarında da en temel sorulardandır? Weber'e göre genel olarak modernitenin özelde de kapitalist gelişmenin özünde akılcılaştırma vardır ve Batı Protestanlıkla birlikte akılcılaştırmanın zirvesini yaşamıştır. Weber doğulu toplumlarda akılcılaştırmanın olmadığını iddia etmez orada da akılcılaştırmaya rastlanabilir. Ancak, sadece Batı da meydana gelen bir gelişme vardır, o da toplumsal hayatın birçok alanındaki rasyonalizasyonların seçmeci bir yakınlaşma (*electiveaffinity*) ile birbirlerini tamamlayacak şekilde bütünlük arz etmesidir (Ritzer, 2011: 147). Protestan ahlakı da bu bütünlüğün oluşmasında adeta kolaylaştırıcı bir katalizör görevi üstlenmiştir.

Yukarıdakine benzer soruları Ülgener Türkiye bağlamında ele alır. O'na göre Türk İslam geleneği ile modernite arasında sanılan aksine çatışma değil uyum vardır. Weber'in aksine, Ülgener'e göre İslamiyet'in kurucu metinlerinde ve erken dönem pratiklerinde çok çalışmayı, disiplinli çalışmayı, dünya malına sahip olmayı, servet biriktirmeyi teşvik eden unsurlar oldukça boldur (Ülgener, 2006). Diğer bir ifadeyle, Protestanlığın Batıda yol açtığına benzer bir gelişmeye, ekonomik refaha, dünyanın

sahiplenilip mamur edilmesine yol açacak potansiyel İslam'ın özünde vardır.

Türkiye ekonomisinin gidişatına hâlihazırdaki durumuna günlük bakış açısı yerine geçmişten hareketle analiz etmeye çalışır, çünkü içinde bulunulan durumu anlamak için 20. asrın şartlarını aşmak ve meseleyi tarihsel bir süreklilik içinde ele almak gerektiğine inanır. Bu noktada da Ülgener, Weber'den tevarüs ettiği tarihsel sosyolojiyi kullanır. Öyle de yapmak zorundadır çünkü mevcut iktisadi durumun altında yatan bir zihniyet aranıyorsa bu zihniyeti tam olarak anlamak için yüzyıllar ötesine uzanan bir arkeoloji yapmak gerekmektedir. Tarihsel sosyolojinin sunduğu bakış açısı ile iktisadi zihniyetimizin temel yapılarını araştırmaya girişen düşünür, bunu yaparken edebiyat sosyolojisinin üzerine kurulu olduğu temel bir anlayışa yaslanır ve edebi metinlere başvurur. Bu anlayışa göre edebiyat toplumsal norm, tutum, davranış, gelenek ve görüngüleri yansıtan bir çeşit ayna olarak kabul edilmekte olup toplumdaki his ve değerlerin kendisine bakılarak bulunabileceği bir zemin olarak düşünülmüştür. Bazen, Nabi gibi veya Taşlıcalı Yahya gibi divan şairlerinin şiirleri, bazen de Mevlana'nın *Mesnevi*'si, Mevlana Cami'nin *Nefahatülİns*'ü usulünce okunduğunda iktisadi zihniyetin tespit edilebileceği ve geçmişe açılan birer pencereye dönüşür Ülgener'in eserlerinde.

İktisadi gelişme tarihimiz kapsamında Türkiye'yi inceleyen birçok bilim insanı Osmanlı toplum yapısında kapitalizmin niçin gelişmediğini anlamak istemişler, bu durumu izah etmek isteyen teorik yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Bu yaklaşımların birçoğunda da dine olumsuz, gelişmeyi engelleyici bir yere biçildiği söylenebilir. Klasik pozitivist anlayışın etkisiyle din, zamanla aşılacak olan veya aşılması gerekli olan eski düzenin/geleneksel toplum yapılarının bir unsuru olarak algılanmış ve toplumsal geri kalmışlığın yükü tüm ağırlığı ile dinin üzerine yüklenmiştir. Dinin gelişmeye engel teşkil ettiğini iddia edene yerli ve yabancı düşünürler, dinin insanları miskinliğe, kâderciliğe ve tembelliğe ittiği kanaatini paylaşmaktadırlar. Tam bu noktada Ülgener Hoca, İslam'ın özünün ilerlemeye, modernleşmeye, kapitalist gelişmeye engel olmadığını ileri sürüyor. O'na göre geri kalmamızın sebebi dinin yanlış yorumlanmasının da etkisiyle yaygınlık kazanmış olan bir takım yanlış uygulamalar ve bazı tasavvufi yaklaşımlardır. Hoca'ya göre, bu yanlış yorumlamalar da İslam'ın kendisinden değil kişilerden kaynaklanan yorum hatalarıdır. Çünkü İslam'ın özüne uygun yorumlandığı, çok dinamik ve gelişime açık yaşandığı tarihsel dönemlerin varlığı bize bunu düşündürmektedir.

Batı'da dine kategorik olarak olumsuz anlam yüklemeyen, hatta Weber örneğinde olduğu gibi dinin akılcılaşıma konusunda kurucu bir unsur olarak rol alabileceğini savunan düşünürler de mevcuttur. Yukarıda kısmen değinildiği üzere Weber, Protestanlık-kapitaliz ilişkisi özelinde, dinin kaynağını teşkil ettiği bir ahlakın ve davranışlar setinin iktisadi bir zihniyetin ortaya çıkmasında ne denli önemli bir faktör olabileceğini göstermiştir. ÜlgenerWeber'in Protestan ahlakı ve kapitalist gelişme arasındaki ilişkiye dair düşüncelerini Türkiye'nin toplumsal tarihine uygulamayı hedeflemiştir. Ülgener, dinin kaynağını oluşturduğu bir ahlak sistemi ile iktisadi zihniyet arasında bir ilişki kurma fikrini Weber'den ödünç almış olsa bile bu ilişkiyi Osmanlı bağlamında kurmaya çalışması onun özgün tarafını oluşturmaktadır. Kendisinin inhitat (çözülme) dönemi dediği dönemin ahlak dünyasıyla (daha doğrusu tasavvuf anlayışı ile) iktisadi zihniyeti arasında kurduğu bağlantı hayati önem taşımaktadır.

İktisadi geri kalmışlığı sadece iktisat ilminden hareketle değil tarih ve sosyoloji de analize dahil ederek analiz etme niyetinde olan Ülgener'in *Zihniyet ve Din* kitabında İslamiyet'in ticareti ve iktisadi birikimi teşvik ettiğine dair sayısız örnek bulunabilir. Weber'in iddialarının aksine, İslam'ın iktisadi geriliğe yol açmadığını savunan Ülgener, bu konuda Weber'in vardığı sonuçları aceleci ve yüzeysel yapılmış analizler olarak nitelendirip kıyasıya eleştirir (Ülgener, 2006: 55-64). İslam'ın dinamik bir sosyal bünye meydana getirdiği kalkınma ve gelişmenin başat eğilim olduğu dönemlerde İslam'ın doğru yorumu sonucu oluşan tasavvuf formlarının kalkınmayı, tasarrufu, disiplinli çalışmayı, iş ahlakını ve üretmeyi teşvik ettiğini öne sürer (Ülgener, 2006: 68). Ancak, dinamizmin kaybedildiği gerileme dönemlerinde tembelliği, ataleti, dünyayı topyekûn terk etmeyi öğütleyen dini bir algının (tasavvufi bir yorumun) hâkim hale geldiğini gösterir.

Ülgener Hoca'ya göre her toplumun sahip olduğu ve o toplumun iktisadi performansını da önemli ölçüde belirleyen farklı sosyo-kültürel anlayışlar, zihniyetler vardır. Tam bu noktada İslam'ın özel bir yorumlanmış biçimi olan tasavvufi anlayışlar devreye girer. Tasavvuf geleneğinin ayrıntılı bir tahlilinin yapılmasına Osmanlı zihniyet dünyasının anlaşılmasında merkezi bir rol veren Ülgener, öncelikle tasavvufu Bâtini tasavvuf ve Melami tasavvufu olmak üzere iki başlık altında inceler (Sayar, 2007b: 323). Bâtini tasavvuf, insanı bu dünyadan alıkoyan bir özelliğe sahiptir. Üretimi artırmak ve dünya için sürekli çalışmak gibi bir derdi yoktur. "Bir lokma bir hırka" anlayışı telkin eder takipçilerine. Bu gibi prensipleri yaygınlaştırmaya çalışan Bâtini tasavvuf Müslüman bireyin maddi dünya ile olan ilişkisinin sekteye uğramasına yol açar. Toplumun dünya hayatında miskinliğe iten, üretimden uzaklaştıran Bâtini etki altında yaşanan bu Müslümanlığın gerçek İslam olmadığını söyler Ülgener Hoca. O'na göre İslam şekil ve ibadet düzeyinden ahlak ve davranış katına yeterince nüfuz edememiştir (Ülgener, 2006: 162) ve bunda Bâtini tasavvuf anlayışının önemli bir yeri vardır.

Bâtini tasavvufun etkisiyle ortaya çıkan ve iktisadi çözülmemizde etkili olan insan portresini şu şekilde tasvir eder Ülgener Hoca: "Bol ve ferah yasamanın tattıracağı haz ve zevkin hiçbir zaman yabancı olmamakla beraber, o uğurda acele ve telaştan hoşlanmayan, yolunu ve yönünü tayinde görenek ve otorite bağları ile çevrili, dışa ve "yabana" kapalı ve işinde ve hesabında götürü insan!" (Ülgener, 1981). Ülgener, insanımızın iyi, cömert yüce ruhlu cengâver insanlar olduğundan şüphe etmez. Ancak Bâtini tasavvuf akımları insanımızı sadece öte dünyaya yönlendirmiş, "kefenin cebi yok," anlayışını yaygınlaştırarak bu dünya ile olan bağlantısını tamamen koparmıştır.

İkinci tür tasavvuf anlayışı Melamiliktir. Ülgener Melamilik'in temel prensiplerini şöyle özetler. Melami anlayışa göre dünya mamur olmak/edilmek durumundadır ve insana musahhar kılınmıştır. Melami tasavvufta, bir Müslümandan dini vecibelerini yerine getirmesinin yanı sıra dünya ya da sahip olması, dünyayı mamur etmesi ve maddeye de hükmetmesi istenir. Melamilik insanı bu dünya ile ilgilenmeye zorlayan bir tasavvuf yorumudur ve aktif riyazetçilik anlayışı teşvik eder (Ülgener, 2006: 105-110). Ülgener'in aktif riyazetçilikten anladığı tam ve mutlak olarak dünyadan vazgeçme, ona sırtını dönüp tamamen ahrete yönelik yaşama değildir. Tam tersine dünya, "...inkar edilemez olan varlığı içinde kötülükleri, hırs ve ihtiras taşkınlığı disiplinli bir nefis terbiyesi ile göğüslenip alt edilecek bir hasım kuvvettir" (Ülgener, 2006:35). Bâtini anlayışta dünyadan kaçış söz konusu iken aktif riyazetçi yönüyle Melamilikte dünyayı her türlü günah ve kusurları ile göğüslemek, hak ve doğruluk yolunda işlemek esastır. Bâtini anlayışta dünya kategorik olarak "deni" (aşâğılık) bir yer iken, Melami

anlayışta kötü olan dünya değil, tanrıdan gafil bir şekilde dünyaya gösterilen ilgi ve bağılıktır. Ancak tarihsel süreç içerisinde Melami anlayışı benimseyenlerin sayıları az kaldığı için yaygınlık kazanamamış ve Bâtını tasavvufa yenik düşmüştür. Bu ise iktisadi anlamda çözülmemize giden yolu açmıştır.

Hatırlanacağı üzere yukarıda ana hatlarıyla anlatılan Weber'in tezine göre çalışmanın, tasarrufun, biriktirmenin ve disiplinin Protestanlıktan kaynaklanan bir takım temelleri vardı. Weber'deki Protestanlık- kapitalizm ilişkisinin İslam toplumlarında nasıl bir iz düşümünün var olduğunu araştıran Ülgener'in geldiği nokta: İslam'ın özünde ekonomik kalkınmanın önünde engel teşkil edecek bir yan olmadığı, aksine aktif riyazetçi Melami bir İslam yorumunun Müslümanları dünyayı imar etmeye, çalışmaya, yaratıcıdan gafil olmadan dünya nimetlerine sahip olmaya teşvik ettiğidir. Sabri Ülgener, İslam'ın dinamik dönemi olarak adlandırdığı dönemde etkilerini gördüğümüze inandığı, Hz. Peygamberin ticareti öven, helal kazanç peşinde sürekli çalışmayı teşvik eden ve ticareti yücelten sözlerinden sıkça bahseder. Ayrıca insana çalıştırdığından başka bir şeyin olmadığına dair, Müslümanların yeryüzüne dağılıp rızıklarını aramalarına dair Kuran ayetleri de referans olarak gösterilir. Netice itibarıyla, dünya malının kendisi İslamiyet'te aşağılanan bir meta yığını ifade etmemektedir. Ülgener'e göre; İslâmiyet'in karşısında olduğu husus, dünya hayatını idame ettirmek ve meslekte başarılı olmak için harcanan çaba değil, kendini kaybederek nefsi malın- mülkün hizmetine sunmaktır. Diğer bir deyişle İslam, servet biriktirmekten çok, mal varlığına sahip olmak için beslenen aşırı hırstan ve bundan doğan gurur, böbürlenme ve kibir gibi duyguların karşısındadır. Servet elde ettiği zaman aşırı sevinen, kaybettiğinde aşırı üzülen kişi malın gerçek sahibi olan yaratıcıyı ihmal ederek, ondan gafil olmuş demektir. Bunun dışında İslam dini münzeviliği teşvik eden bir din değildir. Aksine akraba, komşu ve sosyal çevre ilişkilerinin ön planda tutulduğu bir dindir. Ülgener'e göre, "Ehli ayalinin bir yıllık geçimine medar olacak rızık ve zahire toplamak kişinin diyanetine ne güzel destektir" şeklindeki sahih hadisler, İslâm'ın servet biriktirmenin tamamen karşısında olduğu tezini de çürütür (Ülgener, 2006: 68).

İslam'ın gelişmeye engel olduğu yönündeki görüşleri sistematik olarak çürütmeye çalışan Ülgener'e göre İslam toplumlarının "darlık buhranlarında" olduğu dönemler, "bir lokma bir hırka" kanaatkârlığının hâkim olduğu, mistisizmin ağır bastığı ve iktisadi zihniyetin durgun ve mütevekkil olduğu dönemlerdir. Bu dönemde iktisadi zihniyet, İslam'ın asıl kaynaklarının vazettiği normlardan saparak irrasyonel bir zihniyete dönüşmüştür. Toplumunu oluşturan ana kütle Kuran'ın ve Hz. Peygamberin teşviklerinin aksine maddeye ulaşmada hareketsiz kalmış, atalet içinde, adamsendeci bir tavır sergilemiştir (Ülgener, 2006: XI). Dini düzlemde Bâtını tasavvuf olarak gözlemlenen bu irrasyonel zihniyet, siyasal alanda sermeye birikimin engelleyen, aşırı müdahaleci, narh koyan devlet mekanizmaları olarak kaçımıza çıkacaktır. Ülgener Hoca İslam'ın özünde özel mülkiyetin ve meşru yollardan mal biriktirmenin var olduğuna inanır ve "bir lokma bir hırka" anlayışı ile üretimin ve dünyayı mamur kılmanın motive edilemeyeceğini savunur.

Türkiye'nin tarihindeki iktisadi zihniyetin tespiti için dönemin edebi eserlerine başvurmayı temel yöntem olarak benimsemiş olan Ülgener Hoca, edebi eserlere yayılmış zihniyeti aksettiren unsurları titizlikle toplamayı başarmış biridir. Edebi metinlerin toplumsal hayatın işleyişini yansıtan güvenilir kaynaklar olduğu görüşünü savunarak edebiyat sosyolojisinde ülkemizde öncülük etmiş kişiler arasında yer almıştır. Ondandır önce divan edebiyatının, atasözlerinin, deyimlerin, mesnevilerin, destanların,

hikâyelerin, fütüvvetnamelerin, vb. hâkim olan iktisadi zihniyeti ortaya çıkarmada kullanılabileceği fikri pek görülmez; bu anlamda da Ülgener öncü bir düşündürdür. Kendi ifadeleriyle O'nun amacı "... çağın sanat ürünlerindeki akislerden giderek insanımızın mümkün olan ölçüde yüz ve karakter çizgilerine yaklaşılabilmektir" (Ülgener, 2006b: 10). Edebiyatı "sosyo-kültürel kişiliğimizin söz ve yazı halinde kendini dışa vurması" olarak algılayan düşünürü göre edebiyat şu veya bu çağın zihniyetini yakalamak konusunda önemli imkânlardan biridir. O'na göre bazen bir şairin bir beyti bütün bir devrin hayat anlayışını önümüze seriverir. Örneğin, 17. Yüzyıl şairi Ruhi'nin: "*İbnvakt ol câm çek gelgussa-ı ferdayı ko!*" (içinde bulunduğu zamanı yaşa, yarını düşünme, tasayı bırak) şeklindeki ifadeleri tüm bir devrin zihniyetine tercüman olacak niteliktedir. (Ülgener, 2006: 147).

Ülgener Hoca her ne kadar Weber'in fikirlerinden ve yönteminden etkilenmiş olsa da zaman zaman O'nu kıyasıya da eleştirmiştir. Weber'e yönelttiği eleştirilerin başında O'nun İslam'ı bir savaşçılar ve ganimet dini olarak görmesi gelmektedir. Weber İslam'ı rasyonel bir iş ve üretim felsefesine sahip olmamakla ve tüketim ekonomisinin izinde olmakla eleştiriyor. O'na göre İslam toplumunda servet, üretime devamın şartı olduğu için değil, iyi yaşamın, iyi giyinmenin aracı olduğu için aranır. Ayrıca Ülgener, Weber'in İslâm'ın düzlüğe ve selâmete çıkmada kişiye, üstün bir kuvvete (Allah) teslimiyetten öte, aktif sorumluluk yüklemeyen bir din olduğu şeklindeki görüşlerini de eleştirir. Ülgener'in İslam konusunda Weber eleştirisi çok uzun ve teferruatlı bir çalışmayı gerektiriyor. Burada ancak temel bir iki hususa dikkat çekmekle yetinilecektir. Ülgener'e göre Weber'in bu konuda en büyük hatası, önu ve arkası ile hiç bir ayıklama gözetmeden "İslam" diye tek ve ayrıntısız yekpare bir gövdeyi çıkarmış olmasıdır. Tarihsel ve mekânsal farklılıkları, birbirinden farklılık gösteren dönemleri göz ardı etmiştir. Ülgener'e göre Weber, her şeyi Kalvinizm'in karşısına koyma çabası içinde seçici ve taraflı davranmıştır. Ülgener'in kendi ifadesiyle söyleyecek olursak: "Her şey bir tarafta oluşmuş; öbür taraf bunun tamamıyla dışında kalmış! Rasyonel hayat, rasyonel bilim, rasyonel musiki, disiplinli iş ve meslek ahlâkı. (...) Hepsı yalnız ve yalnız Batı dünyasına mahsus ve diğerlerine yabancı!" (Ülgener, 2006). Ülgener'e göre Weber'in sosyolojik araştırmalarının en zayıf noktası O'nun İslam ile ilgili kısımlarıdır. Max Weber için çıkış noktası hep Batı Avrupa ve orada Protestanlığın oynadığı rol olduğu için ve kendi tezleri içinde Protestanlığın oynadığı rolü vurgulamak için diğer tüm dinleri Protestanlığın tam zıttı bir şekilde resmetmeye çalışmıştır. Böyle bir tercihte bulunması da O'nu kaçınılmaz olarak İslam karşısında eksik ve yanlı bir değerlendirme yapmaya itmiştir.

Sonuç

Yukarıda da görüldüğü gibi Sabri Ülgener, Osmanlı'dan başlayarak Türkiye'nin temel sorununun bir zihniyet sorunu olduğunu, bu zihniyetin vücuda gelmesinde de İslam dininin başlangıç döneminde ve temel kaynaklarında göremediğimiz ancak sonraki yüzyıllarda bir kısım tasavvuf çevrelerinde gelişen yanlış bir din yorumunun rol oynadığını söylemektedir. Belli tarikat çevrelerinde gelişen din anlayışını desteklediği zihniyet durumu Türkiye'nin kapitalistleşmesine giden yolu kapatmış, bu yönde önemli bir potansiyel sahip toplumsal dinamikleri atıl hale getirmiştir. Bu yazının en başında da değindiğimiz gibi Ülgener Hoca'nın bu görüşünü malul kılan husus Batılı toplumların izlemiş olduğu gelişme ve dönüşme şemalarının evrensel ve kaçınılmaz olarak görülmesidir. Sosyolojinin klasik teorisyenlerinin çoğunun sahip olduğu evrimci gelişme şeması Ülgener tarafından da kabul edilmiş görülmektedir. Sözü edilen modern şemaya göre geleneksel toplumsal yapıların çözülmesi ile ortaya çıkan yeni aşama/kapitalist toplum düzeni kaçınılmazdır, Batı dışı toplumlar da gelişmek istiyorlarsa bu yolu izlemek durumundadırlar. Bu kabulden hareket eden Ülgener göre tarihsel bir süreklilik içerisinde Türkiye toplumunun Batılı toplumların ulaştığı kapitalist gelişme çizgisinden sapmış olmasını temel problem olarak görür ve bu sapışın nedenleri üzerinde yoğunlaşır.

Dünyaya dokunmadan onu boş bırakarak yaşayan, dünyadan elini eteğini çekmiş bir Müslüman yerine, bunun alternatifi olan dini vecibeleri yerine getirirken maddeye de hâkim olma peşinde olan bir Müslüman 21. Yüzyıl Türkiye'sinde her zamankinden daha elzem ama bir o kadar da zor görünmektedir. Son birkaç on yılda Türkiye'de piyasa dinamizminin artışına, sanayi ve ticaret kentlerinin yükselişine, uluslararası piyasalarla entegrasyona şahit olduğumuz bir gerçektir. Artık zengin olmanın dini inançlarla çelişen bir olgu olmadığı fikri yaygınlaşmaya başlamıştır. Ancak, bu sefer de dünyayı tamamen terk eden "bir lokma bir hırkacı" anlayıştan, asıl mülk sahibini unutup dünyayı sahiplenen ve aşırı servet hırsına kapılan, kazanma uğruna tüm ahlaki kriterleri görmezden gelebilen bir anlayışa evrimle riski görülmektedir. Hz. Mevlana'nın dünya malını suya, Müslüman'ı da gemiye benzeterek geminin içine giren suyun onu batıracağı, suyun üstünde kalmayı başaran geminin ise hedefine ulaşacağı yönündeki meselini akılda tutmak gerekiyor.

Kaynakça

- ALPAY, Şahin, (1998), "Türk Weber'i", Milliyet, 7 Temmuz <http://www.milliyet.com.tr/1998/07/11/yazar/alpay.html>. Erişim tarihi: 01.04.2016.
- AYHAN, Samet Göktuğ, (2015), "Sabri Ülgener, Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler" <http://www.kulturvebilim.com/2016/01/sabri-f-ulgener-zihniyet-aydnlar-ve.html>, Erişim tarihi: 13.04.2015.
- RITZER, George, (2011), "Sociological Theory", New York: Mc Graw Hill.
- SAYAR, Ahmet Güner, (2007a), " Sabri F. Ülgener, Türk İktisatçı ve Sosyoloğu", Sabri Fehmi Ülgener Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- SAYAR, Ahmet Güner (2007b), "Bir Entelektüelin Portresi: Sabri F. Ülgener", İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- SAYAR, Ahmet Güner, (1999), "Sabri Ülgener'in Bir Türk Weber'i Olarak Portresi" İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, sayı: 20.
- ÜLGENER, Sabri, (2006), "Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Anlayışı", İstanbul: Derin Yayınları.
- ÜLGENER, Sabri, (2006b), "İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası", İstanbul: Derin Yayınları.
- ÜLGENER, Sabri, (1981), "İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası", İstanbul: Der Yayınları
- WEBER, Max, (1958), "The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism", New York: Charles Scribner's Sons.